

УДК 130.2:316:334.5

ПРИНЦИПИ І НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Єременко О.В.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

У статті автором загострено питання екологічної культури, її розвитку та основних принципів. Висвітлено питання системності, комплексності й безперервності екологічної освіти. Великого значення автором надано пріоритетності екологічних знань в системі культури та освіти. Важливими є загальність екологічної освіти всіх соціальних і вікових груп населення. Автором підкреслено, що сформована на належному рівні екологічна свідомість допоможе людству подолати відчуження між природою і суспільством, а також та загострення екологічної кризи на планеті.

Ключові слова: екологічна освіта, екологічна культура, екологічна криза, ціннісні орієнтації, суспільство і природа.

Постановка проблеми. Сучасна напружена екологічна ситуація вимагає поглибленого розгляду істотних особливостей ставлення людини до природи в різних культурах. Людина фізично і духовно нерозривно пов'язана з природою. Людські цінності змінюються в процесі перетворення природного середовища. Але сама ситуація змінюється в тому випадку, якщо нові цінності стають надбанням широких мас, тобто якщо з'являються відповідна ідеологія і культура. Щоб зберегти своє життя, людина повинна бути з природою в процесі постійного обміну, причому, людина відіграє активну роль у цьому процесі, вона все більше пристосовує природу до своїх потреб.

Зростання впливу людини на природу можна пов'язати зі зростанням знань і з прогресом у розвитку техніко-технологічних умов праці. Саме тому посилюється роль технічних і економічних факторів в активному ставленні людини до середовища побутування. Середовище, в якому живе людина, – це біосфера, але до неї вона власними руками привносить численні проти-природні фактори. Це має глибокі наслідки і для її психіки. Світ природи і людини, як частини його, знаходяться під загрозою, до цього призвела деградація духовних цінностей людини, що знаходиться на вершині екологічної піраміди.

Зрештою руйнується сама людина. Саме тому питання екологічної культури стає сьогодні одним з найбільш нагальних. Людина стоїть перед вибором: зберегти спосіб взаємодії, до якої вона звикла, і тоді, очевидно, неминуча екологічна катастрофа, або змінити його і зберегти біосферу. Ця зміна пов'язана з перебудовою світогляду, який переважає в історично сформованій свідомості людей. Безсумнівно, сьогодні дуже потрібен аналіз економічних, технічних, природоохоронних аспектів взаємодії людини і природи. Але не менш важливо і філософське дослідження про місце людини в природі, про взаємодію і взаємини з нею. Моральна сторона, соціально-етична оцінка взаємини людини і природи набувають особливої значущості, актуальності. Здійснити «екологічну» перебудову не тільки свідомості, а й всієї життєдіяльності людей неможливо без емоційно-моральних чинників. Природа протягом всієї історії людства – джерело пізнання, причому з невичерпними потенційними можливостями; естетична цінність природи безсумнівна. Для мистецтва природа завжди буде еталоном.

Таким чином, природа, будучи джерелом і основою самого життя людини, здатна задовольняти найрізноманітніші її потреби та інтереси – від суто утилітарних, матеріальних до потреб емоційних і духовних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами екологічної культури переймалися вчені: Р. Александрова, Е. Гірусов, Н. Дежнікова, В. Кобиланський, Д. Ліхачев, М. Моїсеєв, В. Павлов, В. Панов, Г. Риженков. Їх погляди мають деякі загальні аспекти, але основна думка зводиться до того, що суспільство на сучасному етапі розвитку змушене вибрати свій подальший шлях: «...воно (людство), або нічого не змінює, і в цьому випадку загине, або ж негайно змінює свій світогляд, спосіб взаємодії з природою і шукає шляхи до гармонійного спільному розвитку – коеволюції» [10, с. 23]. Питання виникнення, розвитку й значення екологічної свідомості в регулюванні відносин суспільства й природи розглядають не педагоги, філософи й психологи, зокрема такі, як Р. Біджієва, А. Валітова, С. Дерябо, Т. Іванова, Т. Казначєєва та ін. Значну увагу психолого-педагогічним проблемам розвитку екологічної свідомості приділяли А. Львовчкіна, О. Мамєшина, В. Скребець, Ю. Швалб, В. Ясвін; теорії і практиці формування екологічної свідомості О. Захлебний, І. Зверев, І. Суравєгіна та ін. Необхідність оновлення змісту екологічного виховання в педагогічній науці розглядається в роботах: Н. Виноградова, Н. Дежнікової, С. Дерябо, А. Захлебного, І. Зверєва, В. Панова, Л. Тарасова, І. Цветкова, В. Ясвін та ін.

Людські цінності змінюються в процесі перетворення природного середовища, зауважують науковці. Але сама ситуація змінюється в тому випадку, якщо нові цінності стають надбанням широких мас, тобто якщо з'являються відповідна ідеологія і культура.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. В останні десятиліття у всьому світі надзвичайно загострився суспільний інтерес до проблем охорони природного середовища, раціонального природокористування, збереження екологічної рівноваги. Саме тому актуальним питанням нині є виявлення принципів і напрямків розвитку сучасної екологічної культури населення для подальших кроків до єднання з природним середовищем.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є визначення принципів і окреслення напрямків розвитку екологічної культури.

Виклад основного матеріалу дослідження. «Екологічна культура» у широкому значенні – це один із проявів загальної культури (від латинського *cultura*, що означає обробіток, виховання, освіти, розвитку, шанування). Поняття «культура» має безліч визначень, смислів, значень. Воно охоплює широке коло явищ, пов'язаних з життєдіяльністю людей: від обробітки поля, саду, наукових відкриттів, створення технічних пристроїв, впровадження різних технологій, до управління соціальним устроєм та духовним життям людей, їх освітою й вихованням. Екологічна культура у вузькому сенсі слова – трактується аналогічно практичному поверненню людини до єдності з природою. У створенні екологічної культури беруть участь і матеріальна, і духовна культура. Усі галузі духовної культури, модифікуючись, можуть зробити внесок у створення екологічної культури. Екологічна культура як один із проявів «культури взагалі», охоплює сферу відносин людини, суспільства до природи. Е. Гірусов

трактує екологічну культуру наступним чином: «Екологічна культура – це продовження і розвиток загальної культури, що виражає характер і новий рівень відносин між суспільством і природою. Вона по-різному проявляється в системі духовних цінностей, соціальних інститутах, у всіх видах людської діяльності, безпосередньо пов'язаних з пізнанням, освоєнням і перетворенням природи» [4, с. 146]. І тут же: «Культуру заведено визначати через протиставлення її природі. Насправді і природа, і культура являють собою такі протилежності, у відмінності яких міститься їх тотожність. У процесі свого розвитку вони припускають наростаюче взаємопроникнення. Тому перехід до екологічно орієнтованої культури є закономірним: він підготовлений усією людською історією. Адже людина придбала навички культури не тільки всупереч природі і не тільки тому, що постійно перебувала у боротьбі з нею. Витоком людської культури завжди було те, що людина часто прагнула перебувати в гармонії з природою, навчалася у неї розуміння властивих їй явищ, законів, співзвуч і в перетвореному вигляді втілювала їх у матеріальних і духовних цінностях».

Не менш важлива «екологія культури» (термін впроваджений Д. Ліхачовим), пам'ять про духовне життя народу. Не тільки забруднення зовнішнього середовища, загроза екологічної кризи, але й забруднення внутрішнього світу людини, його духовної пам'яті й свідомості означає розпад особистості. Патріотичні почуття «сохнуть» від сурогатів масової культури, від бездіяльності душі й розуму людини, її самозаспокоєння, байдужості, відсутності совісності і сорому» [7, с. 8]. Справжні гуманістичні моральні цінності виникають на ґрунті традицій культурного середовища, втілених у пам'ятках матеріальної і духовної культури, а щоб зберегти пам'ятки культури, наголошує Д. Ліхачев, мало тільки платонічної любові до своєї країни, любов має бути дієвою. Важливість і необхідність формування екологічної свідомості визнається всією сучасною науковою спільнотою. «Екологічна свідомість, – вказує, наприклад, С. Артановський, – стає органічною складовою частиною громадської мудрості, перетвореної культури» [2, с. 54].

Феномен екологічної свідомості був притаманний людині з моменту її появи. Але проблема виховання екологічної свідомості стала найбільш актуальною саме в наш час. Н. Реймерс і А. Яблоков визначають екологічну свідомість як глибоке, доведене до автоматизму розуміння нерозривного зв'язку людини з природою, залежності добробуту і благополуччя людей від цілісності та порівняльної незмінності природного середовища проживання людини. Сучасна людина має розвивати гармонійні відносини з природою, розуміти процеси її розвитку і розумно їх використовувати, сприяючи збагаченню та гуманізації природи, про що писав у свій час Маркс.

На думку психологів С. Дерябо, В. Ясвіна, під екологічною свідомістю слід розуміти сукупність уявлень про взаємозв'язки у системі «людина – природа» і в самій природі, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій взаємодії з нею. Екологічна свідомість – це вищий рівень психічного відображення природного,

штучного і соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексія місця та ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляція цього відображення» [6, с. 54].

Науковці С. Дерябо, І. Зверева, Д. Ліхачов, В. Павлов, В. Панов, П. Риженков, Г. Шагун, В. Ясвін переконані, що проблема формування нового типу екологічної свідомості потребує нової парадигми екологічної освіти, що спиратиметься на відповідну екологічну базу. Автори зазначають, що суттєвим компонентом екологічної свідомості є інтелектуальна діяльність, яка гарантує гуманну і науково-обґрунтовану взаємодію із природою [6, с. 345; 7 с. 9; 10, с. 112; 12, с. 30].

На думку М. Складановської, під поняттям «екологічна свідомість» слід розуміти не просто відношення до природи і сукупність уявлень про взаємозв'язки в середині системи «людина-природа», а більш високий рівень розвитку людської свідомості і самосвідомості, її світоглядний аспект, який значною мірою відповідає поняттю «екологічний» і характеризується усвідомленням життя як великої цінності для будь-якої істоти, «благоговінням перед життям» [8, с. 52]. Таким чином, екологічна свідомість наповнює глибокою суттю кожен вчинок людини, тим самим виявляє його моральний аспект. За О. Салтовським, екологічна свідомість є відтворенням людьми екологічних умов життя і відносин між суспільством і природою у вигляді екологічних теорій, ідей, уявлень, що відображають ставлення до природи в дану історичну епоху [15, с. 229]. Цієї позиції дотримується й дослідник Е. Гірусов, який зазначає, що екологічна свідомість регулює відносини людини й природи щодо потреб суспільства й можливостей природи, а також вказує, що на основі таких відносин формується нове екологічне мислення людини. Крім того, науковець вважає, що екологічною свідомістю є не будь-яке відображення людьми свого ставлення до природи, а «лише» таке, котре спрямовано на забезпечення її життєво необхідних властивостей та збереження й удосконалення її середовища життя [4, с. 145]. Стосовно виникнення екологічної свідомості в історичному процесі Е. Гірусов пише наступне: «Чому екологічна свідомість, настільки важлива для самого існування людей, не сформувалася у них раніше, з тим, щоб не допустити виникнення екологічної ситуації в тій небезпечній стадії, яка відзначається в останній час? І взагалі, чи могла екологічна свідомість виникнути сама собою, стихійно, або вона повинна формуватися свідомо і цілеспрямовано відповідною системою заходів за освітою людей?» [4, с. 147]. Крім цього, Е. Гірусов у своїй роботі «Экологическое сознание как условие оптимизации общества и природы» говорить про особливості екологічної свідомості, які обумовлюють специфіку його функціонування в загальній структурі свідомості окремо взятої особистості і суспільства в цілому. Це комплексний характер екологічної свідомості, при якому людина, розглядаючи окремий об'єкт природи, здатна простежити, як вона пов'язана з іншими явищами більш широкої системи» [4, с. 150]. Відтак, екологічна свідомість передбачає вміння охопити об'єкт пізнання у всій його різнобічності, а також, екологічно вірне відображення об'єкта передбачає здатність бачити не тільки найближ-

чі наслідки вироблених в природі змін, але й наслідки набагато більш віддаленіші

Н. Дежнікова розглядає екологічну свідомість з позиції культурологічного підходу: «Екологічна культура базується на прагненні жити в співзвуччі з навколишнім світом. Екологічна культура є не що інше, як матеріалізована у вчинках, словах і справах людей екологічна свідомість» [5, с. 22]. В. Кобилянський говорить про це наступне: «Існування людини і суспільства передбачає знання та дотримання хоча б мінімуму екологічної культури. До недавніх пір її формування велося в основному стихійно, методом проб і помилок, «на око», закріплювалося в суспільній свідомості і практичній діяльності людей через систему звичаїв і традицій, нерідко сьогохвилинних, половинчастих і поверхневих оцінках і рішеннях, відповідно до рівня суспільного розвитку і розуміння людьми можливих екологічних небезпек, їх бажань і вольових настроїв на подолання екологічних проблем» [8, с. 98]. Цілком поділяємо думку вченого про те, що сьогодні такий шлях вичерпав себе.

Відтак, екологічна культура людини – рівень сприйняття людиною природи, навколишнього світу і оцінка свого становища у Всесвіті. Екологічна криза, що вразила нашу планету – загроза самознищення людства.

Варто підкреслити, що в період свого становлення наукове пізнання у ставленні до природи виходило, головним чином, з уявлення про необхідність «завоювання» і «підкорення» сил природи. Цей стереотип, що має вікову історію і є ще не подоланим сьогодні, повинен мінятися відповідним чином: повинно затверджуватися переконання в тому, що сучасна людина не може ставити себе у відношенні до природи в положення «завойовника», що не піклується про наслідки своєї діяльності. Ці якості необхідно виховувати з дитинства. В загальноосвітніх школах необхідно, використовуючи різні методи і прийоми, в тому числі, психологічні тренінги, дослідження, екскурсії, ігри, доносити до учнів проблему формування екологічної свідомості та екологічної культури. Крім того, необхідно запровадити в кожній школі програму екологічної освіти, де одним з розділів був би розділ про формування екологічної свідомості та виховання екологічної культури. На сьогодні існує достатньо теоретичної та практичної літератури, яку можна використовувати для занять з учнями.

У результаті нашого дослідження маємо можливість визначити основні принципи розвитку екологічної культури: врахування інтересів не тільки нинішнього, а й майбутнього покоління; підхід до вирішення проблем екокультури як складової частини екологічної політики держави; врахування регіональних особливостей (природні умови, ресурси, екологічну ситуацію, демографічну складову, культурно-історичні та релігійні традиції населення, освітній рівень, якість життя, інтелектуальний та духовний потенціал нації тощо); застосування основних положень та документів чинного законодавства держави в галузі охорони навколишнього середовища для забезпечення гарантії екологічної безпеки; дотримання демократичних норм стосовно прав і свободи громадян; взаємозв'язок навчально-виховної ро-

боти в контексті природоохоронних проблем; використання історичного досвіду вирішення екологічних проблем інших країн.

Зауважимо, що вагому роль у формуванні та розвитку екокультури населення відіграють засоби масової інформації, а також громадські організації та релігійні конфесії. Важливо пам'ятати, що екологічне виховання починається з раннього дитинства в сім'ї, коли починають формуватися норми поведінки дитини, тому особливого значення набуває родинне виховання. Важливими засобами виховання у цьому зв'язку слід назвати: відбір літератури, кінофільмів, творів мистецтва; долучення дітей до догляду за рослинами та тваринами. Всі означені фактори, на нашу думку, суттєво впливають на формування екоосвідомості суспільства. Крім цього, означене дає нам підстави стверджувати, що з метою підвищення рівня екоосвідомості необхідно:

- долучати увагу населення до екопроблем;
- пропагувати дбайливе ставлення до використання природних ресурсів;
- підвищувати кваліфікацію фахівців у галузі екоосвіти;
- виховувати екологічний світогляд у всіх верствах населення;
- створювати інформаційні матеріали та засоби наочної агітації для населення: газети, журнали, стенди, плакати, банери тощо;
- запровадити відеопрокат роликів, радіограм, телепередач тощо.

Отже, формування екологічної культури складний довготривалий і багатогранний процес становлення мислення і поведінки населення усіх вікових категорій, утвердження їх соціально-моральних норм і цінностей.

Висновки і пропозиції. Подолання труднощів у взаємодії суспільства і природи, що виникли зі зростанням масштабів та інтенсивності господарської діяльності людини в період науко-

во-технічної революції, поряд з новими технологічними рішеннями, соціально-економічними перетвореннями вимагає істотної зміни культурно-ціннісних орієнтацій.

Відтак, основними принципами формування екологічної культури є:

- системність, комплексність і безперервність екологічної освіти;
- пріоритетність екологічних знань в системі культури та освіти;
- спрямованість екологічної освіти та виховання на розуміння громадянами особистої відповідальності за збереження та відновлення природного середовища, дбайливого використання її ресурсів;
- відкритість і доступність екологічної інформації;
- загальність екологічної освіти всіх соціальних і вікових груп населення;
- гласність при розробці та реалізації політики у сфері екології;
- спрямованість на стимулювання конкретної діяльності з розвитку системи екологічної культури;
- узгодженість дій органів державної влади, органів місцевого самоврядування, навчальних закладів, організацій та установ, що відають питаннями освіти, культури та науки, засобів масової інформації, громадських організацій та громадян у галузі екологічної культури та освіти.

Перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. Сформована на належному рівні екологічна свідомість допоможе людству проаналізувати причини, які викликали сучасне відчуження між природою й суспільством та загострення екологічної кризи на планеті, а становлення екологічної культури відкриє шляхи формування екологічно орієнтованого суспільства, тобто суспільства, побудованого на екологічних принципах.

Список літератури:

1. Александрова Р. И. Экология и мораль / Р. И. Александрова, А. В. Смольянов. – М.: Знание, 1999. – 120 с.
2. Артановский С. Н. Критика буржуазных теорий культуры и проблемы идеологической борьбы / С. Н. Артановский. – Л.: ЛГИК, 1991. – 82 с.
3. Гарин Г. М. Экология / Г. М. Гарин, И. А. Кленова, В. И. Колесников. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. – 384 с.
4. Гирусов Э. В. Экологическое сознание как условие оптимизации общества и природы / Э. В. Гирусов // Философские проблемы глобальной экологии. – М.: Знание, 1983. – С. 145–153.
5. Дежникова Н. С. Экологическая культура: грани восприятия / Н. С. Дежникова // Биология в школе. – № 3, 1995. – С. 20–23.
6. Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 436 с.
7. Лихачев Д. С. Экология культуры / Д. С. Лихачев // Альманах Всероссийского общества охраны памятников истории и культуры. – М.: Наука, 1980. – № 2. – С. 7–21.
8. Людина і світ. Вступ до екологічної психології: Навчальний посібник. – Д., 2006. – 144 с.
9. Моисеев Н. Н. Еще раз о проблеме коэволюции / Н. Н. Моисеев // Экология и жизнь. – № 2, 1998. – С. 23–25.
10. Панов В. И. Введение в экологическую психологию: Учеб. пособие. Часть 1 / В. И. Панов. – М.: Изд-во МНЭ-ПУ, 2001. – 144 с.
11. Реймерс Н. Ф. Словарь терминов и понятий, связанных с охраной живой природы / Н. Ф. Реймерс, А. В. Яблоков. – М.: Наука, 1982. – 145 с.
12. Шагун Г. И. Исследование экологического сознания детей и подростков / Г. И. Шагун, В. И. Павлов, П. Е. Рыженков // Психологический журнал. Том 15. – № 1, 1994. – С. 29–32.
13. Юрченко Л. И. Екологічні цінності в структурі екологічної свідомості й екологічної культури / Л. И. Юрченко // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В. В. Лях. – Вип. 78. – К., 2009. – С. 229–237.

Еременко О.В.

Сумской государственной педагогической университет имени А.С. Макаренко

ПРИНЦИПЫ И НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация

В статье автором обострено вопрос экологической культуры, ее развития и основных принципов. Освещены вопросы системности, комплексности и непрерывности экологического образования. Большое значение автором предоставлено приоритетности экологических знаний в системе культуры и образования. Важны всеобщность экологического образования всех социальных и возрастных групп населения. Автором подчеркивается, что сложившееся на должном уровне экологическое сознание поможет человечеству преодолеть отчуждение между природой и обществом, а также обострения экологического кризиса на планете.

Ключевые слова: экологическое образование, экологическая культура, экологический кризис, ценностные ориентации, общество и природа.

Eremenko O.V.

Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko

PRINCIPLES AND DIRECTIONS OF THE ECOLOGICAL EDUCATION CULTURE

Summary

The author considers the issue of environmental culture, its development and fundamental principles. The questions of consistency, comprehensiveness and continuity of environmental education are revealed. The author emphasizes the priority of ecological knowledge in the system of culture and education. It is important that environmental education is universal for all social and age groups. The author stresses that environmental consciousness which has been formed at the proper level will help humanity to overcome the alienation between nature and society, and exacerbation of the ecological crisis on the planet.

Keywords: ecological education, ecological culture, ecological crisis, values, society and nature.